

Знакова дискусія у Лондоні про євреїв та нову Україну

(Повна стенограма дискусії українською мовою)

Зліва на право: Марк Фрейман, член правління ініціативи "Українсько-єврейська зустріч"; Пітер Померанцев, старший науковий співробітник Лондонського коледжу економіки Інституту міжнародних відносин; Ярослав Грицак, професор Українського Католицького університету, Львів, Україна; Йосиф Зісельс, голова Асоціації єврейських громадських організацій та спільнот (Ваад) України

Панельна дискусія з Ярославом Грицаком, професором Українського Католицького університету (Львів, Україна); Йосифом Зісельсом, головою Асоціації єврейських громадських організацій та спільнот (Ваад) України; Марком Фрейманом, членом правління ініціативи "Українсько-єврейська зустріч" (Торонто, Канада). Модератор – Пітер Померанцев, старший науковий співробітник Лондонського коледжу економіки Інституту міжнародних відносин. Організовано Українським інститутом Лондона у партнерстві з ініціативою "Українсько-єврейська зустріч" та Єврейським громадським центром Північного Лондона (JW3).

29 січня 2019 р., Лондон, Великобританія.

Пітер Померанцев: Дуже дякую Вам за те, що Ви прийшли сюди сьогодні ввечері. Мені дуже пощастило модерувати видатну й захопливу панельну дискусію, на якій ми розглянемо надзвичайно складну тему, до якої, я сподіваюся, ми підійдемо з врахуванням, власне, всієї її складності. Ми поговоримо близько години, а потім, думаю, буде щонайменше півгодини для розмови з аудиторією. Я от міркував, як це починалося. Гадаю, мене можна вважати українським євреєм: я народився в Києві, я єврей. Однак виростаючи в Лондоні, я б ніколи не подумав про себе як про українського єврея. Української єврейської громади не було. Не було жодної ідентичності або навіть історії навколо цієї ідеї, з якою я міг би пов'язати себе. Коли почався Майдан (революція в Україні в 2014 році), мої родичі, які теж народилися в Україні і є євреями, але тепер живуть у США, всі почали дзвонити мені зі словами: «Це жахливо! Фашисти захопили Україну!» А я до них: «Що ви таке говорите?» Вони казали: «Ми знаємо, ми пам'ятаємо наші сім'ї, знаєш, погроми. Ми пам'ятаємо, як жахливо велося євреям в Україні». Я їм у відповідь: «Здається, ви отримуєте якусь погану історичну інформацію про це». Але це надзвичайно складна й досить динамічна ділянка для розгляду. І вона якраз у процесі творення: Що таке «Українсько-єврейська зустріч»? Що означає бути українським євреєм? Саме про це ми будемо думати сьогодні в різних аспектах. Ми зануримося в історію, поглянемо на сучасність, поміркуємо про майбутнє.

Отже, учасники сьогоднішньої панелі, справа наліво: Марк Фрейман — член Ради директорів ініціативи UJE, яка є співорганізатором цієї події. Ліворуч від мене — професор Ярослав Грицак з Українського католицького університету, який також викладав у Гарвардському та Колумбійському університетах. Скраю зліва від мене — Йосиф Зісельс, який нині очолює Ваад, громадську організацію, що об'єднує єврейські організації та громади в Україні. Він також є важливою фігурою в історії України як дуже, дуже відомий дисидент, який провів 6 років у політичних таборах в Радянському Союзі. Ми про це теж поговоримо. Гадаю, однак, що почнемо з історії. Ми зробимо крок назад, щоб якось контекстуалізувати цю дуже багату й важку тему — Україна та євреї. Пане Ярославе, Ви історик, тому я почну з Вас. Як ми взагалі можемо говорити про поняття українських євреїв, про єврейську самоідентифікацію в Україні? Ви можете почати з як завгодно давнього періоду, середньовіччя чи... Дайте нам трохи контексту до цієї теми.

Ярослав Грицак: Напевно, найкраще почати від пізнього середньовіччя до раннього нового часу. Щоб не надто ускладнювати, подумайте про Україну в XVI і XVII століттях. Це була одна з територій, де жило найбільше євреїв у світі. У Києві чи, мабуть, у Львові, у цих двох найбільших містах України, у XIX столітті було більше євреїв, ніж, скажімо, у Нью-Йорку, Москві, Санкт-Петербурзі або навіть у Відні. В основному, більшість євреїв мешкали на колишній польській території під назвою «єврейська земля», і досить велика частина їх жила в Україні. Коротко кажучи, в Україні було чимало євреїв, можливо, забагато багато євреїв, але українських євреїв не було. Це певний вступ до цієї розвідки. Отже, в основному, українські євреї як своєрідна

ідентичність, як свого роду група, є дуже недавнім явищем. Ми можемо сперечатися про те, коли вона зародилася, але [це сталося] принаймні у ХІХ столітті. Оскільки я досліджую це століття, то можу впевнено сказати, що були євреї, які розмовляли українською, були єврейсько-українські шлюбні пари, були євреї, які також вмирили за українців, але українських євреїв не було. І це — загальна тенденція, особливо в цьому регіоні між Берліном і Москвою, на території з надзвичайно змішаним населенням — етнічно, релігійно або в будь-яких інших аспектах. Загалом історія полягає в тому, що є дві основні групи, і кожна з меншин, як правило, підтримувала керівні еліти, що було дуже раціональною поведінкою. І євреї тут не виняток. Може бути багато євреїв у Словаччині, але там немає словацьких євреїв. У Трансільванії є багато євреїв, але вони, ймовірно, є переважно угорськими євреями, в жодному разі не румунськими євреями, і так далі, і так далі. Ось така історія в загальних рисах.

Коли став злам? На рубежі ХІХ і ХХ століть. Найважливіше і, можливо, дивно, що це сталося з появою сіонізму. Існує два націоналізми: український націоналізм і новий сіонізм, який є своєрідною іншою версією націоналізму в цьому регіоні. І раптом вони знайшли спільну мову, і спільною мовою стала наявність спільного ворога. В Російській імперії це була Російська імперія, імператорська влада, а на польській території це було польське панування. Тоді ще була Австро-Угорська імперія, але з цілого ряду причин, які варто пояснити, влада була назагал польська.

З певних причин українці точно відомі своїм антисемітизмом, і це довга історія, але ми повинні також враховувати, що український антисемітизм не був винятком, а скоріше, правилом. У певному сенсі польський антисемітизм був набагато сильнішим за український антисемітизм. Тому цілком природно, що євреї, надто сіоністи, шукали союзників, і їхніми природними союзниками виявилися українці, які теж були проти поляків або проти Російської імперії в той період.

Коротко кажучи, це така собі парадоксальна річ, яку Ви, мабуть, знаєте: євреї не були визнані як нація логістично. Вони були або релігійною групою, або етнічною групою, але ніколи не були нацією, тому що нація передбачає певні політичні права та культурні права. Отже, першою національною групою, яка вимагала, щоб євреї були визнані нацією, були українці. І вони це зробили в австрійському парламенті. У 1909 році була чітка заява; там був український депутат австрійського парламенту, який вимагав, щоб євреї офіційно були визнані окремою нацією з усіма правами тощо, які з цього випливали.

Отже, я, по суті, кажу, що існувала давня традиція єврейсько-українського діалогу, примирення, взаєморозуміння або як там це назвати. Це одна частина історії. Інша частина історії полягає в тому, що євреї, звісно, жили на цій території і були нечисленною меншістю; вони були посередниками. Більшість українців проживали в селах; євреї були більш освіченими і жили в містах і так далі. Таким чином, я кажу, що тут є багато підстав для ворожнечі — соціальної, етнічної, релігійної. Якщо поглянути

на українські прислів'я і приказки того часу, то побачимо, що євреї в масовому розумінні й свідомості були абсолютним Іншим. В них не було нічого, з чим місцеві селяни могли себе ототожнювати. А оскільки селяни становили більшість населення, 90% населення, то можна легко собі уявити масштаби антисемітизму.

З одного боку, маємо історично задокументоване дуже позитивне повідомлення про українсько-єврейські відносини [з] елітарними лідерами, [які розмовляли] один з одним, а з іншого боку, маємо суспільство, переважно українське суспільство, яке просто не готове до такого роду діалогу, який не зовсім відповідав їхньому сприйняттю. Тому Україна відома з різних причин як територія стабільного антисемітизму.

Тож дуже важко розповісти одну історію про українсько-єврейські відносини. Є кілька історій, і завжди є історія того, що переважить. Коротко кажучи, з одного боку, ми маємо історію українсько-єврейських відносин зі старою традицією, в якій євреї підходять дуже близько до того, щоб ототожнити себе з українською справою, але не стають українськими євреями. З іншого боку, маємо численні фіксації випадків насильства проти євреїв, антисемітизму, починаючи з Хмельницького, і події, пов'язані з Другою світовою війною, і це дуже болісний довгий перелік. Отже, [є потреба в] ідеях щодо того, що робити і як знайти баланс між цими двома історіями.

Я вважаю, що ключовий момент настав після Другої світової війни, бо після Другої світової війни ця відмінність між українцями та євреями почала зникати. Перш за все, українці перестали бути селянською нацією і стали дуже міською, освіченою нацією. Тож соціальні відмінності зникли. З іншого боку, і українці, і особливо євреї стали секуляризованими, через що релігійні відмінності теж не відігравали такої ролі. Окрім того, через те, що вони опинилися в Радянському Союзі, між українськими та єврейськими дисидентами ішов великий діалог, тому було багато шансів для цього примирення.

Однак переломним моментом стало утворення української держави. Відколи Україна стала незалежною, ці тенденції почали працювати, бо від євреїв очікується, що вони солідаризуються з керівною елітою, вона їм подобається, і вони знаходять для неї підтримку, а оскільки керівна еліта стала українською, то, за визначенням, з'явився шанс на виникнення українських євреїв. Але це не автоматичний процес — це просто можливість. Ця можливість була реалізована лише з другим Майданом. Я вважаю, що другий Майдан був справді поворотним моментом, і я не розповідатиму цю історію — я залишу її для пана Йосифа, — але я вважаю, що Друга світова війна стала поворотним моментом.

Гадаю, Пітер був досить скромний, бо я пам'ятаю його статтю в «Лондон рев'ю ов букс», яка має дуже цікаву назву: «Я українець». І багато євреїв в той час в Україні якраз відкрили для себе свою українську ідентичність, адже раптом ця українська

ідентичність виявилася зовсім іншою, ніж попередні історичні фіксації цього антисемітизму, насильства тощо. Зовсім несподівано українська справа виявилася дуже привабливою, дуже ліберальною, дуже проєвропейською, з європейськими цінностями та ідентифікацією. І це найкращий ґрунт для постання української ідентичності серед євреїв.

Ми досі обговорюємо, чи є український Майдан, другий Майдан, переломною точкою або точкою неповернення в багатьох сенсах. На жаль, ми не можемо сказати, що економічні реформи зайшли дуже далеко або що політичні реформи дуже успішні. Ми досі обговорюємо, чи є у нас перелом у таких політичних та економічних реформах, але я вважаю, що переломний момент в єврейській українській ідентичності вже пройдено. І повернення назад немає. Вперше ми маємо українську єврейську ідентичність, і це те, чим ми, надто українці, повинні дорожити.

Пітер Померанцев: Я просто думаю, якою мовою я повинен ставити запитання пану Йосифу. Ви розмовлятимете російською чи українською? Як Вам зручно?

Йосиф Зісельс: Далі про ідентичність ...

Пітер Померанцев: ОК, добре. Тоді я буду говорити по-російськи, щоб мати третю мову. Але я не хочу сердити перекладача, тому триматимуся англійської мови. Пане Йосифе, я маю підхопити тему, яку пан Ярослав підняв тут. Коли Ви були в радянських таборах для політичних в'язнів, де, звісно, були перемішані політичні в'язні й злочинці, чи існували там етнічні підгрупи, як-от єврейські в'язні, українські в'язні та російські? Чи ви просто стали однією групою політичних в'язнів?

Йосиф Зісельс: Ну, я все ж таки, по-перше, хочу сказати: «Добрий вечір! Good evening!», потім подякувати організаторам за можливість цієї дискусії, а також подякувати за запрошення. Мені дуже приємно приймати участь в ній. Пан Ярослав майже не залишив мені можливості щось вставити в історичний аспект, і я тому не буду на цьому багато зупинятися, але скажу, що ідентичність, колективна ідентичність євреїв європейських, вона ніколи не була довго однаковою. Вона змінювалася з часом, вона модернізувалася, як і інші ідентичності колективні. І переломний момент, я додам до того, що перелічив пан Ярослав, — це була Французька революція, бо саме після Французької революції суттєво змінилася ідентичність європейських євреїв. Вони стали відчувати себе громадянами, вони отримали емансипацію в Європі. І виникла така дивна формула: француз Мойсеєва закону або німець Мойсеєва закону. Тобто це був момент утворення громадянських політичних націй, коли всі меншини, які знаходились в тих державах, асоціювали себе, ідентифікували себе з державою. Це державницький був підхід до нації, громадянський, але оскільки конфесійність, релігійність були різні, то це була ознака відмінності, і це був ідентифікуючий такий маркер. Це продовжувалося досить довго, і наприкінці XIX сторіччя сталося те, що сказав пан Ярослав: виникла нова ідентичність — сіоністська,

яка полягала в тому, що євреї вже не хотіли асимілюватися, окультурюватися, а вони хотіли створити свою державу, щоби продовжувати бути там євреями. Було багато чого, але в відношеннях між українцями і євреями на території України таке враження, що багато сторіч був певний рок, тобто негативний аспект дуже сильний. Крім всіх зв'язків, крім спільної праці, культурних зв'язків і таке інше, були страшні події XVII сторіччя, XVIII сторіччя. XVII — це війни Богдана Хмельницького, у XVIII — це Коліївщина, в XIX погроми, наприкінці, в Російській імперії, потім громадянська війна з її величезними вбивствами євреїв. Було таке враження — не дослідника, а пересічних громадян, — що всі спроби українців створити свою державу, реалізувати соціальний процес чи національний пов'язані із дуже великими проблемами, трагічними для євреїв. Це змінилося, але тільки в 1991 році, коли Україна стала незалежною державою. Вперше ми бачимо в історії, що спроба українців створити свою державу не просто вдала, вона вдалася, і цьому повороту також вже нема — і це головний чинник. Те саме сталося з відношенням до меншин, зокрема до євреїв. Бо як каже наш друг Мирослав Маринович, відомий дисидент, проректор Українського католицького університету, в українців змінився образ майбутнього, модель майбутнього. В цьому новому майбутньому, на відміну від колоніального життя в Російській імперії, в них не було місця для того, що було антисемітизмом в Російській імперії або в советські часи. На жаль, ідентичність євреїв у советські часи піддалася дуже сильно асиміляції, але ми повинні враховувати, що перш ніж приступити до асиміляції потужної, до наступу на релігію, до наступу на етнічні відмінності, советська влада або знищила всіх, хто їй опирався, зокрема і євреїв, які були проти советської влади, а всіх, кого вона не знищувала, вона викинула за кордон, в еміграцію. Тому залишились тільки ті, хто здатні були пристосуватися, і це були і українці, і євреї, і всі інші, бо це насилля і брехня, якими оперувала советська влада, — вони примусили [ix] пристосуватися до тої ганебної системи соціальної, яка називалася Советський Союз. Євреї почали втрачати все, що в них було з ідентичності: всі релігійні корені, всі історичні, мову, літературу...

І так тягнулося до 1991 року, бо вже в ті роки, що я пам'ятаю — 1960-і, 1970-і, 1980-і,— все менше і менше було людей, які володіли мовою їдиш. Про іврит я вже не кажу — це взагалі були одиниці, ті, хто знали історію. Я трошки пам'ятаю історію з Тори, бо мені батько колись в 1950-і роки трошки розповідав, але не було цілеспрямованого виховання, не було цілеспрямованої освіти єврейської ніколи у советські роки. Так було до тих пір, поки не створилася ідентичність, в якій було тільки два елементи, які я можу позначити: перший — це державний антисемітизм, який підштовхував євреїв залишатися євреями, бо їм не було куди дітися від того. По-друге, це тайна симпатія до держави Ізраїль, яка виникла у 1948 році. Ось ці два чинники були єдине, що пов'язувало євреїв советських у цьому Союзі.

Є навіть така анекдотична історія. Пітер попросив, я не можу не реагувати. Австралійське єврейство, в Австралії, традиційне, дуже схоже на британське єврейство. Звичайно, бо корені звідси. Вони останні 30 років дивляться на хвилі

еміграції з усього світу в Австралію, єврейської еміграції. Вони виділяють три групи євреїв: дві з них вони не сприймають як євреїв взагалі, а [про] одну кажуть так: «Це щось таке схоже на нас». Хто це? Я не буду тут загадками казати, я відразу скажу: советських євреїв австралійські євреї не сприймають взагалі як євреїв, бо вони майже нічого не знають зі своєї історії. Я кажу про советські часи, до 1991 року. Друге, вони не сприймають як євреїв Ізраїль, бо це нова ідентичність ізраїльська, яка дуже відрізняється від ідентичності британських євреїв, від ідентичності американських євреїв. Є навіть соціологічне дослідження в 1990-і роки Лібмана і Коена, яке показує, що це дві різні ідентичності, два різних народи, хоч і ті, і ті вважають себе євреями. Нарешті третя — це євреї Південної Африки, які попадали в Австралію. Їх вони вважають [євреями]. Таким чином, вчені сьогодні бачать в світі три типи ідентичності єврейської — це західноєвропейська, до якої відносяться американська, канадська, єврейська і австралійська ідентичності; східноєвропейська (Східна Європа і країни колишнього Советського Союзу) і ізраїльська.

І тільки в 1991 році у нас з'явилася можливість навчати своїх дітей. Ми почали відкривати школи, ми почали займатися вихованням, ми почали повертати традиції, відбудовувати синагоги, і це все робилося вже в незалежній Україні. Я не можу сказати, що держава нам дуже допомагала, але вона не заважала. Все, на що нам вистачало своєї енергії — я приймав участь ще з 1980-х років, як тільки звільнився, у відродженні, у відновленні єврейського життя — ми зробили все, на що в нас вистачало енергії, грошей і професіоналізму. І нам ніхто не заважає це робити досі. Але для мене поворотними точками є Майдани. Чому? Насправді вони не є поворотними. Справа в тому, що ідентичність змінюється еволюційно, поступово. Блаженніший Любомир Гузар, кардинал Греко-католицької церкви, сказав: «Дайте людям вирости у свободі». З 1991 року і українці, і меншини, і зокрема євреї в Україні, живуть у свободі, і вони формують самі своє життя. І це дуже важливий чинник, і саме це повернули. Накопичення цих нових рис ідентичності дало те, що євреї прийняли участь у Майдані 2004 року, але небагато їх було. У 2013 році вже було їх більше. Таким чином в мене народилася формула певна: советські євреї, євреї України у проміжний етап 1990-і роки і українські євреї, яких тепер стає все більше і більше. Їх питома вага з часом збільшується — українських євреїв. Це і є модернізація цієї політичної нації. Що їх об'єднує з українцями? Вони разом будують державу, разом будують політичну націю, і ця спільна робота є тим, що їх пов'язує. Але одночасно в суспільстві є і советські євреї, і євреї України, які ще не визначилися, і українські євреї. Я більш близький до українців, кримських татар, які разом з нами відбудовують Україну, демократію, свободу, ніж з тими євреями, які залишилися советські, хоч ми з ними одні по етнічних ознаках і навіть по релігійних. Ось така дивна трансформація єврейської ідентичності в Україні. Дякую.

Пітер Померанцев: Пане Марку, я хотів би сказати дещо, що заторкнув пан Йосиф. Ми повертаємося назад всередину України. Це питання діаспори у зв'язку з тією милою історією про австралійських євреїв. Чому в діаспорі немає українських євреїв?

Російські євреї є. Або навіть радянські євреї. У мене є родичі на Брайтон-Біч, і там чітке уявлення про радянських євреїв.

Марк Фрейман: Це саме те, про що говорив професор Грицак. Тільки нещодавно ідея української держави стала конкретною у світі, тобто з'явилася держава, якій люди могли присягати на вірність. До створення справжньої української держави — бо УРСР була, насправді, не державою, а фікцією на папері — держави не було. Були українці, тобто ті, хто вважав себе етнічними українцями, але до ХХ століття вони часто називали себе русинами, а не українцями. Євреї жодним чином не могли вважати себе належними до цієї національності. Коли вони емігрували й приєднувалися до діаспори, то, звісно, не ототожнювали себе з цією етнічною групою. Отже, не було реального шляху встановлення такої національної ідентичності. Якщо вони й згадували свою батьківщину у зв'язку з українцями, як Ви вказали у своєму вступі, то це була пам'ять про погроми або принаймні пригадування історій про погроми. Що стосується пам'яті про те, ким вони є, то я завжди кажу: якщо ви поїдете до Північної Америки, і я впевнений, що це так само і в Британії, і спитаєте євреїв, звідки походить їхня родина, то відповідь буде: Польща або Росія. А насправді предки понад половини людей, яким ви ставили це питання, походять із території сучасної України: або з Галичини, або зі Смуги осілости. Галичина була асимільована Польщею, а після закінчення Другої світової війни Смуга осілости перебувала під владою Росії. Тому саме так це уявляє собі діаспора. Звичайно, наша історія цілком унікальна, бо з мовних причин ми ще, як 500 років тому, в Речі Посполитій, і євреї — це або галичани, або литваки.

Пітер Померанцев: Стривайте, то Ви кажете, що JFS, JWЗ, Нова лондонська синагога, всі ці установи, де люди думають, що вони є російськими або польськими євреями, а вони, насправді, — українські євреї, насправді більшість північного Лондону — українські євреї? Я не говорю про [нерозбірливо]. Це інше.

Марк Фрейман: Це українські євреї, якщо ви подивитесь на сучасну карту. Звичайно, той, хто каже, що він народився в Мункачі, скаже вам: «Це смішно! Не дивіться на сучасну карту». Тому що народжений у Мункачі на рубежі століть міг за життя бути громадянином Австро-Угорщини, напевно, Росії, Чехословаччини, України, Словаччини, Угорщини, хто знає. Ви знаєте краще, але йдеться про принаймні п'ять-шість різних країн. Карта не стоїть на місці, й люди змушені йти в ногу з нею. Євреї мусять вивчати одну мову за іншою, щоб не відставати від неї.

Пітер Померанцев: Пане Ярославе, повертаючись до наших днів, чи є Україна антисемітською країною? Що нам каже опитування, і як це можна навіть пробувати вимірювати, бо таке питання, ясна річ, досить часто спливає в ЗМІ?

Ярослав Грицак: Я думаю, як відповісти на це питання. У певному сенсі так, в тому сенсі, що кожна країна є антисемітською. У цьому сенсі так. На жаль, антисемітизм є

глобальним явищем, і яку б країну ви не вибрали, [там] є певний антисемітизм. Насправді ж питання в тому, якою мірою країна є антисемітська. Я б відповів у цьому сенсі, що Україна стає дедалі менше і менше, менше і менше антисемітською. Є деякі об'єктивні мірки, як-от [нерозбірливо] шкала, якщо ви знаєте, що я маю на увазі. Є шкала, яку використовують соціологи і яка вимірює відстань до різних етнічних груп, дуже конкретних груп, а також деяких таких груп, як гомосексуалісти, бо вони навіть набагато більш відчужені як група. Тому дозвольте мені сформулювати так: на цій шкалі євреї мають таку ж позицію, [як] поляки й канадці, тобто ані позитивну, ані негативну, радше позитивну, ніж негативну. Найбільш негативними групами є араби, як це не дивно.

Пітер Померанцев: Чи є в Україні араби?

Ярослав Грицак: Власне! Арабів плутають із мусульманами, а мусульманство дуже асоціюється з антитероризмом. Іншими словами, дозвольте завершити так: найбільш ненависні групи, або відчужені групи, — це роми, араби й гомосексуалісти. Найближчою групою є українськомовні українці, російськомовні українці та білоруси. Ось так. Євреї десь посередині. Порівняно з іншими країнами, як не дивно це звучить і виглядає, Україна має дуже позитивну тенденцію в тому сенсі, що ви можете почуватися набагато ближчими до євреїв, ніж, скажімо, Польща, ніж Польща та Росія як країна. Ви можете загуглити Pew. Це відома міжнародна соціологічна компанія. Нещодавно вона провела дослідження [про] Україну та антисемітизм, і там Україна представлена дуже й дуже привабливо. Це не означає, що в Україні немає антисемітизму. В Україні існує антисемітизм, але треба встановити, де ці антисеміти і яку риторику вони використовують і з якою метою. Насамкінець я хотів би сказати [приблизно так]. Якби Україна була заможнішою, якби Україна мала вищий рівень життя, більше стабільності і не було війни, я вважаю, що багато євреїв розглядали б цю країну як потенційне місце для життя, бо їм набагато безпечніше й набагато комфортніше [в Україні], ніж в інших країнах. Ось, мабуть, найкоротша відповідь на це питання.

Пітер Померанцев: Здається, вперше за останній час ми бачимо, як політичні діячі єврейського походження дуже активно включаються у політичне життя країни. Прем'єр-міністр [України] — єврей. Як це трактується в політичному дискурсі з боку журналістів, політичних установ? Чи трактуються вони як єврейські політики? Як це подають?

Йосиф Зісельс: Якщо торкатися Володимира Гройсмана, то його більше сприймають не як політика, а як менеджера, як адміністратора, бо він прем'єр-міністр, він не в парламенті, він не є президентом. Але я хочу про інше. Єдине, можливо, з небагатьох питань, де я відчуваю себе майже професіоналом, — це якраз питання моніторингу і аналізу антисемітизму. Я займаюсь цим 30 років, будую різні мережі ще з часів Советського Союзу, які досліджують це явище на тій території. Я знаю також ситуацію

в світі, я навіть знаю ситуацію у Великій Британії. Я не знаю, чи багато серед вас, серед присутніх, є тих, хто знає, скільки антисемітських інцидентів на рік відбувається в Британії. Хтось знає це? Я знаю: 600 інцидентів. Так ось, пан Ярослав прав[ий], що антисемітизм є усюди. Питання в тому, який він. Наприклад, після 1991 року, я вже казав, в Україні відсутній державний антисемітизм. Нема жодного елементу державної політики, яка би прямо була спрямована проти євреїв.

Те визначення, яке в Європі прийняли під антисемітизмом, обов'язково передбачає присутність або в інциденті, або у висловах обов'язково ненависті до євреїв. Так ось, треба розподіляти це і розуміти, що є міжнародна класифікація — вона фіксує певні прояви. Є європейські інституції, які цим займаються. В Західній Європі найбільше це Німеччина, там на рік відбувається близько 2 тисяч антисемітських інцидентів. Що називається антисемітським інцидентом? Це або напад, фізичний напад на ґрунті антисемітизму, ненависті, або акт вандалізму проти єврейської власності, або надписи на стінах, графіті, свастики і таке інше на єврейських об'єктах, можливо, на приватних і на общинах, на синагогах і таке інше. Так ось, це є інциденти. Крім hate crimes є ще hate speech, вислови. Вони фіксуються окремо. І дуже непрофесійно, коли все звалюється в одну купу і рахується разом. Треба розподіляти і порівнювати окремі складові.

В Україні за останні роки, а ми їх фіксуємо ці параметри дуже ретельно, в нас працює один з найкращих у Східній Європі фахівців по моніторингу і аналізу проявів антисемітизму, його звать Вячеслав Лихачов. Кожен рік він видає report [звіт]. Ось за 2017 рік, і вже готовий за 2018 рік. І ми знаємо скільки інцидентів в Україні, скільки випадків вандалізму антисемітського в Україні, і Ви не повірите: набагато менше, ніж в Західній Європі, навіть менше ніж в Чехії. Бо в Чехії близько 200. В Україні в останньому році, у 2018, як і в 2017, не було жодного нападу на ґрунті антисемітизму, жодного фізичного нападу. З усією відповідальністю я вам про це говорю. Жоден експерт в світі, ані з Канади, ані з Америки, не може додати до нашого моніторингу жодного інциденту. Це дуже професійний, відповідальний і чесний моніторинг. Ми не хочемо применш[ув]ати, ми не хочемо перебільшувати проявів антисемітизму в Україні.

Що стосується вандалізму, у нас в минулому році було 12 випадків антисемітського вандалізму. Таким чином, загалом це все одно 12, бо не було нападів. [Порівняйте:] 12 і 600, 12 і 800 у Франції, 12 і 2000 в Німеччині, 12 і 200 в Чехії. Ось картина антисемітизму в Україні. Він є, але він дуже низького рівня, і справа тут, можливо, не зовсім в Україні. Справа в континентальних різних чинниках. Справа в тому, що антисемітизм в Східній Європі суттєво відрізняється від антисемітизму в Західній Європі. В Західній Європі присутні два потужних чинники, які визначають антисемітизм тут. Перше, це радикальне крило ісламської діаспори, яка робить основні напади, основні графіті, основні випадки вандалізму, але друге — це цікавіше, другий чинник. Це дуже модно в колах лівої інтелігенції ліберальної — гіпертрофія

порушень прав людини. З цього виростає антиізраїльська налаштованість цих лівих. Ви знаєте, як ліві навіть в Британії, лейбористи зараз налаштовані проти Ізраїлю. І через таку витисненість, через таку сублімацію антиізраїльська переходить в антисемітську. Ми, євреї, сприймаємо однаково: для нас антиізраїльська позиція — це антисемітська. І тут у нас двох думок нема навколо цього. Цих двох чинників потужних — ані ліберального гіпертрофованого відношення, ані ісламського радикального екстремізму — нема, в Східній Європі їх нема.

Тому єдине, в чому я не погоджуюсь з паном Ярославом, — що якщо стане рівень життя вищий в Україні, наша країна стане приваблива для мігрантів, особливо з арабського Сходу, і з'явиться ісламський чинник, який також може дати нам збільшення антисемітських випадків. Що стосується українського вкладу, він мінімальний, і я вірю, що так буде і далі.

Пітер Померанцев: Мене тут різні люди вже постукували по плечу; дуже коротко по темах. Я хочу, щоб ми рухалися далі, бо в нас обмежений час, і ми повинні охопити тисячу років історії і принаймні 5-6 питань у політичному спектрі. Пане Марку?

Марк Фрейман: Я, очевидно, не такий, за якого мене тут видають. Я найближче підійшов до ув'язнення у 1967 році, коли наївно їхав через Східну Німеччину, намагаючись перетнути кордон із Західним Берліном, у взятій напрокат машині з наліпленим по вікнах написом «Ми підтримуємо Ізраїль», і мене запросили... Я увійшов до кімнати, обклеєної картинами Лейпцизької виставки 1953 року, і подумав, що мене розстріляють. Хоча я деякий час викладав в університеті і, випадково, маю докторський ступінь з англійської літератури, яка мені сьогодні не допоможе. Але мене на деякий час, знову випадково і помилково, призначили заступником Генерального прокурора Онтаріо, тому я знаю трохи про ненависницьку літературу й про переслідування ненависницької літератури.

Я хотів би трохи по-іншому подумати про поняття антисемітизму. Мені здається, що ми говорили про ідею нової України, про встановлення української державності та почуття належності так, що це, на жаль, нагадує [нерозбірливо] погляд на історію, неминучий триумф лібералізму. Євреїв традиційно притягує лібералізм й ідея плюралістичної держави, меритократії, де кожному людину приймають на основі її талантів, а не на основі того, ким вона є. Це один погляд, і це наш погляд на нову Україну.

Чому існує UJE? Для того, щоб розгорнути діалог між українцями та євреями на основі реалістичного погляду на їхню історію та погляду на нову Україну. Це один погляд. Існує ще одна точка зору, яка базується на етнічних визначеннях, які в минулому, як сказав професор Грицак, виключали євреїв з визначення України так само, як євреїв виключали з визначення чехів, визначення угорців, визначення болгар — по всьому регіону. Я не впевнений, що остаточна боротьба за те, що означає бути українцем, вже завершена. Безумовно, ця боротьба точиться по всьому світу. Для мене

антисемітизм в Україні пов'язаний з атавістичним націоналізмом, з правою формою антисемітизму, а не з лівою формою, про яку справедливо говорив пан Зісельс і якої немає в Україні. Але вона дуже сильно закорінена в Другій світовій війні і в передвоєнному часі, про що ніхто на цій панельній дискусії не говорив. Але український антисемітизм у своїй найнебезпечнішій формі, яка, на мою думку, все ще подекуди існує, і ми маємо говорити про це реалістично, ґрунтується на викривленому антикомунізмі, який ототожнює євреїв з юдео-більшовизмом і твердить, що комунізм — єврейський. Це явище ще не зникло, і це одна з ділянок, де треба протистояти антисемітизму і треба продовжувати боротьбу.

Пітер Померанцев: Насправді ми поговоримо про це в основній частині нашої дискусії, але Ви підняли важливу тему, яка стосується України і наскільки вона уявляє своє майбутнє як політична українська спільнота або як етнічна. Я маю на увазі, в моєму розумінні, я особисто зустрічався після Майдану й під час Майдану, зустрічався з людьми, які рекламували ідею етнічної української держави. Вони дійсно вірили (вони були з Правого сектора) і вважали, що існувала українська хромосома, яка розвивалася з часів палеоліту, тому що люди, які там живуть, боролися з мамонтами і мали особливий геройський досвід, який передався далі. Їхніми найкращими друзями були російські нацисти, які теж вірили в російську хромосому. Вони хотіли об'єднати всі різні фашистські рухи, ла-ла-ла-ла. Під час Майдану ці люди нас надзвичайно стривожили. А потім вони отримали менше 1% на виборах. У них був один визначний чоловік, який став депутатом. Але наскільки сильною є ця ідея етнічного українського майбутнього в українській політиці? Чи варто нам її боятися? В західній єврейській пресі стільки написано про цих людей, що ми вже почали їх боятися. А потім відбуваються вибори, і вони кажуть: «Боже мій! Ми ж писали про фріків! »

Ярослав Грицак: Існує небезпека, без сумніву, і вона постійна. Беззаперечно. [Я хочу додати до питання, яке було адресовано пану Йосифу.] Ось недавно з'явилася нова тема, що б ви не казали, в українському суспільному дискурсі, що Україною правлять євреї. Це називають навіть гірше: «єврейське ярмо над Україною». І безпосередньо пов'язують із президентом Порошенком, прем'єр-міністром Гройсманом і кількома міністрами єврейського походження (або яким приписують єврейське походження), а також Юлією Тимошенко, яку також вважають єврейкою, типовою єврейкою вірменського походження. Отже, ця історія шириться, і [це роблять] українські націоналісти саме з того середовища, про яке говорив Пітер: що, насправді, Україною тепер керують євреї, така собі семітська змова з подачі Сороса [тощо]. Отож, є така нова тема.

Іронія полягає в тому, що всі основні кандидати на наступних президентських виборах, а вони в нас у березні, всі вони або євреї, або їх вважають євреями. Це дає вам уявлення про нову реальність в Україні, важливість єврейського питання, єврейської ідентичності й виникнення цієї ідентичності. Це така історія, мабуть, не дуже серйозна, але її слід сприймати дуже серйозно.

Також дуже важливою є інша частина історії. Це, власне, один із [типів] риторики, яку дуже інтенсивно і наполегливо використовують лідери сепаратистського Донбасу. Вони вважають, що борються проти України, борються проти жидо-масонів [нерозбірливо] Соросом, Ротшильдом тощо. Вони точно використовують приклад Порошенка як, нібито, Вальцмана, Гройсмана тощо. Хоч вони й ненавидять одне одного, у багатьох розуміннях українські й російські націоналісти дуже схожі, бо вони мають подібну аргументацію, адже вважають, що Україною керують євреї. Я б тут послався на те, що сформулював Лихачов, який, на мою думку, є якнайкращим експертом, і саме про нього згадував Йосиф Зісельс. Він сказав про дуже важливий момент, що хоча у нас є таке явище в Україні, воно є всюди в цьому регіоні, без сумніву. [Було б] дивом, якби такого явища [не було] у цій країні з огляду на історію та політичні обставини.

Існує одна принципова відмінність між українським націоналістом, російським націоналістом, польським націоналістом, угорським націоналістом тощо: вони ніколи не отримують більше 1% голосів, і це, на мою думку, принципова різниця. [нерозбірливо] Вони завжди могли б отримати більше [голосів], але реальний стан речей сьогодні такий, що вони мають таке дуже маргінальне місце. Скоріше за все, ні, не скоріше за все — безумовно, вони не матимуть шансів на президентських виборах. [нерозбірливо] Вони навіть не отримують більше 10%, а менше. Вони мають певний шанс на парламентських виборах. Почекаймо й побачимо. Але навіть тоді, я б сказав, їхні шанси невисокі. Якщо дозволите зробити [такий] підсумок: у нас багато вербального антисемітизму, вербального насильства, а не фізичного насильства чи політичного насильства. Я вважаю, що ця тенденція є досить стабільною, і ця тенденція все менш і менш етнічна, а все більш і більш [наближається до] громадянської нації.

Пітер Померанцев: Я хочу йти далі, бо це, знаєте, потенційна проблема, але в цілому, якщо ми подивимося на рух в історичному контексті, побачимо явний позитив. Цікаве інше — і про це точиться основна дискусія: як країна, така нова країна, як Україна, все ще намагається зрозуміти свою історію? Її історії глибоко фрагментовані в певному сенсі. Я не хочу втягувати [учасників] у складніші й заплутаніші аспекти цієї дискусії. Йдеться за запеклі дебати в Україні та серед експертів з українських питань. Я тут спрощую: особа, яка для когось є українським борцем за свободу під час Другої світової війни, може для іншого бути антисемітом, який хоче очистити Україну від євреїв або прагне етнічно чистої України. Тобто я думаю, що ми маємо дуже схожі проблеми в нашій історії, напевне, у всій нашій історії і в тому, як ми думаємо про Північну Ірландію. Ми постійно маємо цю проблему. «Шинн Фейн» — це герої чи просто терористи? І практично всі національно-визвольні рухи, я думаю, в будь-якій точці світу мають цей парадокс. У Великій Британії, звісно, ми маємо набагато глибший парадокс, яким ми ніколи не займалися: як ми даємо собі раду з нашою колоніальною історією? Як ми навчаємо історії в класі, де є індійські діти та англійські

діти, [предки яких] пригнічували бабусь і дідусів індійських дітей? Загалом ми просто не говоримо про це. Отже, як Україна дає собі раду з такою проблемою? Бо йде хвиля встановлення пам'ятників, і тому вони іноді бачать повідомлення: «О Боже!» Знаєте, встановили пам'ятник тому, хто був справді українським борцем за свободу, але потім ви дивитеся на їхні заяви про євреїв, і вони досить жажливі. Отже, як до цього навіть підходити? Я думаю, ми повинні розглянути це питання в його складності, бо, на мою думку, відбілювати його в той чи той бік некорисно. Пане Ярославе, навіть на рівні навчання в школах, і в університетах, і в школах, і з погляду національної пам'яті, як це відбувається, і як варто рухатися далі?

Ярослав Грицак: Ситуація в Україні навряд чи унікальна. Навряд чи можна знайти країну, яка не розділена з багатьох питань своєї історії. Україна, мабуть, більш розділена як країна, але все ж є деякі точки об'єднання. Тому історичний нарратив будують навколо такої фігури, яка могла б об'єднати країну, так би мовити. Безумовно, існують історичні особистості [до] ХХ століття, як-от київські князі, Хмельницький, до речі; національний поет Шевченко, який дуже подібний до російського Пушкіна і польського Міцкевича; історичні діячі, спортсмени, рок-зірки тощо. Вони є. Тому можна було б побудувати якийсь нарратив, але є одна річ, яку я вважаю дуже важливою тут. Щойно ви піднімете питання борця за націю, негайно отримаєте ефект поділу. Якщо хочете побачити українців розділеними, почніть говорити про Бандеру.

Пітер Померанцев: Чи знаємо ми, хто такий Бандера? Для тих, хто не є експертами з українських питань: Бандера був одним із лідерів українського національного руху, спочатку проти нацистів, а потім проти советів. До 1941 року він перебував у німецькому концтаборі, але цікаво, що потім він став свого роду культовою фігурою для деяких українських націоналістів, своєрідним страховищем у радянській пропаганді, а тепер все частіше одним із націоналістів, через якого постає незгода.

Ярослав Грицак: Навряд чи є український діяч, який в недавній час дістав [більшу] міжнародну популярність, як Бандера. Його обговорюють в Україні, Росії, Польщі, Німеччині, Ізраїлі та Північній Америці. [нерозбірливо] Він не вбив його [польського чиновника] сам, бо перебував у концентраційних таборах, але рух, що має його ім'я, *бандерівці*, вчинив дуже [багато] жахів, які, мабуть, можна було б навіть назвати геноцидом проти поляків. Є багато, багато фіксацій. Отож, якщо ви хочете бачити українців розділеними, почніть говорити про Бандеру. Існуватимуть відмінності, які навряд чи можна примирити. Це правда, і це проблема, з якою ми маємо справу.

Але якщо ви хочете бачити українців об'єднаними, почніть говорити про Сталіна. Сталін, несподівано, об'єднує Україну як антигерой. Це пояснюється тим, що в наш час все більше значення набуває символ голоду, Голодомору. Оскільки багато українських сімей мають цю пам'ять як особисту пам'ять, яка була заборонена в Радянському Союзі, тепер це [офіційна] історична пам'ять, що резонує з особистими історіями. Росіяни вважають Сталіна націтворцем, тим, хто підняв Росію з

доброякісного стану до світової потуги, яка воювала проти нацистів і таке інше. Таких смисли немає в українському випадку, бо в українському випадку Сталін завжди [пов'язаний з] боротьбою з голодом і з репресіями.

Отже, я кажу, що, без сумніву, є те, що розділяє, але є й деякі речі, які об'єднують. Як їх примирити? Я тут намагаюся сказати один важливий момент. В Україні багато проблем. [Одна] з них полягає в примирення з євреями. [Інша] проблема — це примирення з поляками. Але повірте мені, у них є набагато більше проблем з примиренням між собою. Основна проблема в Україні — це українське примирення, особливо тепер, коли Україна стала громадянською нацією. Отже, моя відповідь така: оскільки українська ситуація не є унікальною, є кілька рецептів того, як примирити такі види наративів. Я не заглиблюватимуся дуже, бо є багато літератури про ці речі. Але перш за все, треба чітко розказати історію, чітко описати факт і сказати: так, Бандера був героєм, але він відповідальний за багато звірств і таке інше. Тож це загалом найбільш відповідальна відповідь на це питання. І це кажуть ліберальні історики. Послання тут таке: ми повинні прийняти Бандеру; ми не можемо знехтувати Бандерою. Погляньмо правді у вічі: він був героєм в тому сенсі, що багато героїв дуже близькі до бандитів, бо відмінність дуже тонка, так би мовити. Ми знаємо цю історію. Але погляньмо правді у вічі: він був героєм, але він був відповідальний. І це треба чітко сказати. Є й інша історія: якщо ви хочете мати таке примирення, не вдавайтесь до великих історій, не вдавайтесь до ідеологій. Розповідайте прості історії, історії людей знизу, складні історії, як їм вдалося вижити, як вони зраджували одне одного, як вони допомагали одне одному, бо це найважливіший момент примирення. Знову ж таки, тут немає унікальності. Таке раніше робили — все. [Це] допомагає Україні сьогодні, бо Україна тепер у війні, і люди знають складну історію. Оскільки вони знають свою власну складну історію, історія минулого може знайти відгук у них. [Нерозбірливо] було набагато прост[іш]им.

Я не кажу, що українці роблять лише це. Стосовно України є одна річ, важлива річ, і це дуже добре для України: немає єдиного наративу. Немає домінантного наративу. В цьому краса країни. Немає монополії. Існує кілька наративів, деякі з яких конкурують між собою, деякі можуть узгоджуватися один із одним. Отже, фактично, вчителі можуть вибирати будь-що, що [вони хочуть]. Загалом же, я кажу, що є деякі спроби написати хороші історичні книги в цьому ключі. Чи будуть вони успішними? Не знаю, але принаймні ми повинні спробувати і дати їм заслужити довіру суспільства, щоб це могло спрацювати.

Пітер Померанцев: Пане Йосифе, Ви працювали з цим дуже тісно, як у спілкуванні з іншими меншинами, так і з українською владою. Як Ви бачите це узгодження? Чи вважаєте Ви, що Україна зможе мати такі конкурентні наративи одночасно?

Йосиф Зісельс: Про реальний антисемітизм я вже розповідав, але крім реального є міфічний. Є багато міфів і легенд, які сьогодні передусім об'єднуються російською

пропагандою. Крім того, що сказав пан Ярослав, про одне з розгалужень пропаганди російської, що владу в Україні захопили євреї, що це масонський закат, і це загрожує. Ця пропаганда спрямована на молоду генерацію, але є і інше розгалуження, більш потужне: що в Україні до влади прийшли фашисти, ультра націоналісти, і вони погрожують всьому — і демократії, і євреям, і всім іншим національним меншинам. Треба розділяти міфи від реальності.

Героїзація колабораціоністів або героїзація катів — це один з міфів, який майже не має під собою ніякої реальності. Для мене тут взагалі як для українського єврея дуже просто: істота, як зі зброєю в руках грабує, гвалтує, вбиває, — це є злочинець. І нема терміну давнини, навіть через 80 років такого треба судити, бо він застосовував зброю проти мирного населення. В той же час людина, яка зі зброєю в руках захищає свою родину, свій дім, своє село, свою державу від іноземних окупантів, — це є захисник і скоріше герой. Це треба розділяти.

Я кажу так: ані Бендера, ані Шухевич не є моїми власними героями, бо я єврей і в мене є родова пам'ять. Але я розумію чому для половини українців вони герої — вони загинули за незалежність України. І цього вже достатньо. Я не думаю, що є люди в Україні, з тієї половини, які прославляють цих героїв за те, що вони нібито вбивали євреїв чи погано до них... Взагалі про це ніхто не думає. Вони загинули за Україну, і цього достатньо. І не герої поєднують, я згоден з паном Ярославом. Нас поєднує з українцями і з іншими наше спільне майбутнє, де є демократія, де є незалежність від російської нової імперії, де нема антисемітизму, нема ксенофобії і є стійкий економічний розвиток. Це нас об'єднує з усіма і меншинами, і з більшістю українців, хоча Україна розділена і не по національній ознаці, а скоріше між Заходом і Сходом, між Євразією і Європою.

Те, що зараз коїться на Донбасі, де воюють представники різних етнічних груп, і росіяни воюють з української сторони, і євреї воюють з української сторони. Так само, як на Майдані першим загинув вірменин, потім білорус. І серед Небесної сотні було три людини єврейського походження. Ось що об'єднує — спільне майбутнє України. А ті, хто проросійські, вони є в кожній етнічній групі — і в українській, і в єврейській, і в будь-якій іншій. Але це наше минуле. Оця Небесна сотня розділила історію України на незворотне минуле від майбутнього, авторитарне від демократичного. І я сподіваюсь, що це все позаду, бо я знаю про 2500 українців, які рятували євреїв під час Голокосту. І я хочу [жити] в Україні, де живуть нащадки цих людей, а не нащадки тих негідників, які допомагали видавати і вбивати євреїв.

Пітер Померанцев: Я дуже хочу перейти до запитань, бо ми маємо часу до 9 години. Так? Стільки в мене часу? У вас є щось? Я не хочу цензурувати. Чи є якісь запитання? Якщо ні, то я запитаю, але, можливо, дехто має запитання. Чому б нам не вислухати по кілька запитань? Не лякайтеся. Давайте будемо йти ззаду. Є один [мікрофон] в самому кінці зали, і тоді ми заслухаємо 2-3 запитання, спускаючись наперед. Просто

зачекайте, поки мікрофон дійде до вас, і тоді я попросив би вас дуже коротко представитися.

Пітер Померанцев: Почнімо відповідати на ці питання. Скільки євреїв є в Україні насправді? Це питання до пана Йосифа, я думаю. А хіба австро-угорські євреї відрізняються від інших? Я не впевнений, що австро-угорські євреї є насправді.

Йосиф Зісельс: А хто запитав це, скільки євреїв? Скажіть, скільки євреїв є у Великій Британії, і я розповім вам, скільки євреїв є в Україні. Неправильно. Дивіться, є щонайменше три визначення, за якими демографи рахують євреїв. Перший — це перепис населення. Якби сьогодні в Україні відбувся перепис населення, то приблизно 70 тис. громадян України назвали б себе євреями. Друге визначення — це релігійне, галахічне: чия мати єврейська, або хто прийняв юдаїзм як релігію. Якщо поррахувати, то таких буде 150 тисяч. Є «Закон про повернення» ізраїльський, відповідно до якого людина може потрапити і отримати громадянство Ізраїлю. Таких людей сьогодні в Україні 350 тисяч. Я не знаю, чи я відповів на Ваше питання.

Пітер Померанцев: Була ще друга частина питання: чи відрізняється єврейська ідентичність на Заході й на Сході?

Йосиф Зісельс: Я спробував говорити, коли я говорив про ідентичність, що ідентичність меншини національної дуже залежить від ідентичності оточуючого соціуму. Певною мірою меншина слідує за розвитком ідентичності великого соціуму. Оскільки у нас на західній Україні українці трохи інші, ніж на східній, то і євреї також відрізняються. Євреї західної України можна сказати, якщо трохи спростити, більш українські, ніж східні.

І я вже одразу стосовно неправильної назви українського єврея. Це прийнята назва. Є британські євреї, є французькі євреї, є німецькі євреї, є угорські, румунські, і є зараз українські євреї. Це результат розвитку ідентичності за останні 200 років. І чим більше Україна стає європейською країною, хоч до цього ще далеко, тим більше в ній буде саме українських євреїв.

Пітер Померанцев: Пане Йосифе, якщо Ви вже відповідаєте на питання, скажіть, хто переможе на президентських виборах?

Йосиф Зісельс: Я не політолог, але для мене не це важливо. Для мене важливо, що хто б не прийшов у президенти України з першої п'ятірки кандидатів, я впевнений, і це моє суб'єктивне переконання: ніхто вже не поверне Україну назад до нової Російської імперії. Навіть якщо це буде більш проросійський кандидат, над кожним з президентів буде висіти кошмар Майдану, бо двічі за останні 15 років спроби повернути Україну на Схід стикалися з новою українською ідентичністю, яка виводила мільйони людей на Майдани. І така пасіонарність може знести будь-кого. Якщо вона

знесла Януковича, то тим більше вона знесе будь-якого, хто буде намагатися повернути нас у минуле, в авторитарну систему і в Російську імперію.

Пітер Померанцев: Пане Марку, це питання про постання нового ідеологічного антисемітизму. Ви згадали про поняття своєрідного етнонаціоналістичного [антисемітизму], який, очевидно, має потенціал, дуже сильний антисемітський поворот. А як інакше антисемітизм може повернутися в мейнстрим політичного дискурсу?

Марк Фрейман: Я не думаю, що ліберальний антисемітизм має шанси в Україні. У кожному випадку, це буде атавістичний антисемітизм, який, якщо послухати російську пропаганду, вже стався і вже є.

Пітер Померанцев: А як щодо антикапіталістичного популізму? Є більше проблем, економіка занепадає набагато сильніше, еліти — всі євреї. Я маю на увазі такий стереотип.

Марк Фрейман: На мою думку, це велика небезпека, але я думаю, що це та сама небезпека, з якою ми стикаємося по всій Європі і по всій Північній Америці. Ми бачимо це. Всі ми припускаємо, наївно, я вважаю, що, як сказав Френсіс Фукуяма, ми прийшли до кінця історії. Події у світі розгорталися так, як слід, і ми прийшли до ліберальної демократії як завершального етапу в еволюції нашої політики, і далі ми заживемо щасливо. Але ХХІ століття показує нам, що це не конче так і що ми повинні боротися за ліберальну демократію, якщо віримо в неї. Ми великою мірою в такій ситуації в більшості західних демократій, що такі сили можуть бути використані недобросовісними політиками, які мусили б бути мудріші [й не робити цього]. Я думаю, з того, що бачив, і знову я тут не той, за кого мене сприймають, — я не фахівець у будь-якій із цих галузей, але з власного досвіду і з того, що я пережив, [можу сказати, що] багато чого такого справді відбувається. І я чую те саме, про що говорить професор Грицак. Я чую про «єврейське ярмо». В тих районах, куди я їжджу, люди припускають, що я зовсім не розумію української, тому вони сміливо говорять все, що в них на думці, мені в обличчя, — от такий у мене своєрідний привілей. Отож, я чую багато що і, знову ж таки, не вважаю, що Україна є антисемітською. Я не вважаю, що українці антисеміти, але вважаю, що існує прихований антисемітизм багато де. Я думаю, що він готовий до використання і що є люди, які готові експлуатувати його.

Пітер Померанцев: Йосиф, вибачте, Ви хотіли щось сказати.

Йосиф Зісельс: Ми дуже ретельно і уважно слідкуємо за всіма праворадикальними групами в Україні. Всі вони, без виключення, маргінальні групи. Жодна з них не представлена в парламенті, на відміну від Західної Європи, де багато праворадикальних партій є в парламентах. Я вважаю, що наше громадянське

суспільство більшою мірою [і] меншою держава контролюють ситуацію з активністю праворадикальних груп. Я Вам можу назвати їх назви, але я впевнений, що Ви майже нікого з них не чули взагалі. Це тільки фахівці в них розбираються.

На президентських виборах 2014 року було два праворадикальних кандидати: Олег Тягнибок від партії «Свобода» і Дмитро Ярош від того «Правого сектора», який згадувався. Вони разом набрали менше 2%, а один єврейський кандидат, Рабінович, набрав більше, ніж вони обидва, — 2,25%. Про що ми говоримо? Є праві радикали, але вони дуже мізерні за впливом. Це не мейнстрим українського життя — праві радикали. Коли мене лякають правими радикалами, я кажу: «А я їх не боюся». А я боюся популістів. Кожен третій громадянин України, відповідно до досліджень соціологічних, здатен проголосувати за популістів, і це більша загроза для України, ніж праві радикали. Тим більше, що праві радикали, можливо тимчасово, але зосереджені тепер домінантно на одному ворогові — Росії. І навіть ліві політологи, такі як Андреас Умланд, німецький політолог, вважають, що це виправдано, бо Росія веде агресивну війну проти України. Всі праві радикали, яких ми знаємо, не ведуть антисемітської пропаганди. Можливо тимчасово, вони здатні, можливо, як у Західній Європі, навантажувати свою ідеологію. Але я б не став надавати великого значення ідеології, особливо в нашій частині світу, в Україні, де політичне життя не ідеологічне. Це просто боротьба груп інтересів, корпоративних інтересів.

Пітер Померанцев: Є ще питання про енергетику. Не думаю, що хтось із нас справді має кваліфікацію, щоб відповісти на нього, але якщо хтось захоче, я буду радий. Це вкрай важливе питання, і я знаю, що є багато спонук до зміни енергоспоживання в Україні. Я просто не знаю нічого про це. І не впевнений, що хтось тут знає. Чи не заслухати нам ще кілька запитань, просто намагаючись дотримуватися цієї українсько-єврейської теми, якій присвячений вечір? Цього разу ми підемо знизу вгору. Чи вам простіше згори вниз? Ви не заперечуєте? Перепрошую, що змушую вас бігати.

Пітер Померанцев: Я збираюся взяти 3-4 із цих [запитань] і об'єднати їх в одне. Як навчають у школах про Голокост і питання місцевої колаборації? Тобто Україна була під окупацією практично протягом цілої Другої світової війни. Як із цим розбираються? Це не просто проблема в Україні. Це питання у всіх країнах, які опинилися посередині протидіючих сил у Другій світовій війні. Звісно, це дуже велика тема в Балтійських країнах. Як це вирішується лише на рівні базової освіти?

Ярослав Грицак: Ось вам недавній епізод. Два науковці зі Львова, що лежить в західній Україні і мав би бути, як вважається, найбільш націоналістичною частиною країни, написали підручник для дітей у школі, в якому вони чітко вказали, що Шухевич, який був близький до Бандери, був колабораціоністом. Це [викликало] скандал, в основному з боку націоналістичної частини нашого політичного спектру, який намагався притягнути цих молодих істориків до відповідальності в якомусь сенсі.

Що ж сталося? Це просто ілюстрація. Піднявся величезний опір з боку спільноти істориків, які [підписали] листи підтримки про те, що політикам не слід втручатися в історію і викладання історії. І ті історики мали рацію, бо Україна — по суті, вільна країна, і якщо вони достатньо професійні, то можуть писати, що завгодно. Це лише ілюстрація.

Не знаю, скільки років, але вже довгий час Голокост є частиною звичайного [навчального плану] у школах. Це було прийнято на урядовому рівні й підтримується деякими міжнародними документами, протоколами. І навіть не обговорюється, так би мовити. Іншою проблемою є розв'язання питання відповідальності українських націоналістів. Деякі з текстів чинять відповідально; більшість із них цього не роблять, так би мовити. Але все-таки там щось є. Я вважаю, що це ваше питання про Сталіна й Бандеру. Існує припущення, що історія й історична пам'ять — це те саме. [Вони] не збігаються, бо бути нацією означає, зокрема, перекручувати історію. Якби історію не перекручували, то й націй не було б. Це припущення означає, що нація повинна мати неправильну історію і повинна мати героя в цьому сенсі. Тому коли я кажу про Бандеру, це не означає, що ми говоримо про справжнього Бандеру. Так це подається для політичних цілей, зокрема, в країні, яка веде війну проти Росії. Ймовірно, гіпотетично, якби Україна вела війну проти Гітлера, то Сталін, скоріше за все, був би героєм в Україні також. [нерозбірливо] Отже, це, знову ж таки, про амбівалентність. (Як так?) Загалом амбівалентність є дуже природним станом суспільної свідомості багатьох українців. Маючи хороші історичні дані, багато українців, які підтримують, які бачать Бандеру своїм героєм, водночас бачать Петра Великого своїм героєм. Як так? Це, власне, і є амбівалентність. Не Сталін, Сталін взаємовиключний, але Петро Великий і Бандера дуже добре вживаються разом. Тому що це такий стан суспільства, яке пережило травму, глибоку травму. Це свого роду амбівалентність, що люди можуть примирити речі, які історики чи педагоги не здатні примирити, але люди на вулиці можуть легко це зробити. Говорячи про антисемітизм, [питання], яке підняв Гарольд, без сумніву, цього факту не заперечити. Антисемітизм є дуже багатостороннім, багатоликим явищем. Краще говорити в множині — антисемітизми, а не антисемітизм. Цей різновид антисемітизму, який Гарольд описував, так, він існує, дуже добре. Але відмінність у тому, що ви навряд чи знайдете цей антисемітизм на рівні громадських обговорень щодо політиків, так би мовити, дуже рідко. [Немає] політичних лідерів, які наважилися б висувати антисемітські аргументи в політичному дискурсі, так би мовити. Це, на мою думку, ключова відмінність. І вона каже щось дуже важливе про Україну.

Пітер Померанцев: Я хочу, щоб ви дуже коротко торкалися [питань], у нас збігає час, але ось питання: яким був досвід радянських українських євреїв? Я маю на увазі, чи були там праві, які намагалися знайти шлях? Чи було це виражено в культурі?

Ярослав Грицак: Протягом дуже короткого періоду у 1920-х, лише у 1920-х роках були деякі приклади саме української єврейської ідентичності. Були деякі

письменники, як-от Іван Кулик. Вони нині невідомі. У 1920-х роках, коли виникла радянська Україна і багато хто вірив, що це була не просто радянська Україна, а реальна Україна, існували деякі групи українських єврейських інтелектуалів, які ідентифікували себе з Україною. Це довга історія, багато в чому забута, і більшість з цих люди загинули і були вбиті Сталіним у 1930-х роках. Тому тепер цю історію треба переписати.

Пітер Померанцев: Пане Йосифе, останнє слово.

Йосиф Зісельс: Якщо я можу ...

Пітер Померанцев: Я дам Вам шість, ні, я дам Вам одну хвилину.

Йосиф Зісельс: Якщо хвилину, то це буде пунктир. Останні роки є державна підтримка політики пам'яті, зокрема пам'яті жертв Голокосту. Нема часу розповідати про це, я можу годину говорити. Ви кажете, що це дуже вузько — рахувати відсотки. Але ми рахуємо не тільки відсотки. Я Вам показав: ми рахуємо інциденти антисемітські. Ми рахуємо соціологічні дослідження. Просто не було часу їх наводити; якщо Ви потім підійдете, я Вам покажу. Ми рахуємо не тільки, скільки було націоналістів, які не пройшли в парламент. У нас євреїв 0,5% населення, а в парламенті їх більше 10%. Або це також не показує Вам, що в нас низький рівень антисемітизму? Це як віра: або вона є, або її нема. Я це вивчаю 30 років, і я Вас запевняю, що сьогодні в Україні набагато менше антисемітизму, ніж було раніше. у нас пік [припадав] на 2007-2008 роки, у нас нема державного [антисемітизму], і у нас набагато менше антисемітизму, ніж у Західній Європі.

По колаборації дуже складне питання. Я з Буковини. Буковина у 1940 році була захоплена СРСР. Вона ніколи не була російською до цього, ніколи. Це була анексія. І були українці, були румуни, були євреї, які співпрацювали з совєтською репресивною владою. Вони були колаборанти? Чи Ви рахуєте тільки тих, хто співпрацював з німцями, колаборантами? Ось це подвійна бухгалтерія. Якщо рахувати колаборантів, то всіх — і тих, і тих, — або подумати, чи правильно ми їх позначаємо.

Чи є майбутнє в євреїв України? Якщо вона, як ми очікуємо, стане європейською країною колись, через багато років, то в них є таке майбутнє, яке є у євреїв всієї Європі. Якщо вона, не дай Боже, стане авторитарною країною, то звичайно там буде різко зменшуватися кількість [євреїв] через еміграцію. Ви знаєте, що в останні роки еміграція з Франції в Ізраїль євреїв більша, ніж з Донбасу, де іде війна? Ось і все. Ідентичність українських євреїв — це наша дискусія з паном Ярославом. Я вважаю, що ідентичність такого ґатунку, як британський єврей, французький єврей, український єврей, можлива тільки в вільній країні, незалежній країні, і бажано в демократичній країні. Були приклади і раніше, були культурні зв'язки. Я читав поетів, які писали

українською мовою, але я кажу: коли я розділяю — це советські євреї, євреї України і українські євреї, цей ланцюжок, — я маю на увазі євреїв українських після 1991 року. Вони себе ототожнюють з Україною, хоч вони ідентичні євреї. Вони розмовляють українською мовою, знають українську літературу, знають українську історію. Вони разом з іншими будують майбутню Україну. Оце означає для мене українських євреїв.

Пітер Померанцев: Гарзд, ми не дійшли до теми, яку я хотів обговорити — вплив, як я вважаю, української народної культури та літератури на хасидську літературу. Я вважаю хасидських письменників українськими письменниками, які писали в традиціях Гоголя і Булгакова, яких я вважаю українськими письменниками. Але сьогодні ми цього не зробимо. На це буде зовсім інша зустріч. Добре, спасибі й дуже дякую вам, що залишилися на довший час.

Переклад з англійської В. Старка.